

O STALINOVÍ A STALINIZME (NAD KNIHOU ROJA MEDVEDEVA)

RAISA KOPSOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

„Bohovia a ľudia, ktorí si dokázali dlho zachovať svoju prestíž, nestrpeli nikdy, aby sa o nich diskutovalo. Ak sa chceme dať obdivovať davom, musíme si ho vždy držať od tela.“

G. Le Bon

„Cesta do budúcnosti je ťažká a neistá. Cesta do minulosti nie je o nič ľahšia. Je to vždy, ako výstižne povedal L. Feuerbach, „bodnutie do srdca“, znepokojivé a boľavé“ (1, s. 11). Pre mňa osobne takou znepokojivou a boľavou cestou do minulosti je už dlhšie téma stalinizmu, a to prinajmenej z dvoch dôvodov. Po prvé preto, že patríam ku generácii, ktorú dnes obvykle nazývajú „stratenou“ generáciou, sformovanou víziou o „šťastnom zajtrajšku“, a zároveň vŕšadeprítomným existenciálnym strachom. Po druhé preto, že som sa vďaka zvrátenosti procesu normalizácie stala v istom zmysle príslušníčkou „obetovanej“ generácie. Ak v prvom prípade na vine je doba, do ktorej som sa narodila, v druhom prípade ide o svojho druhu „trest“ za „zločin“, spočívajúci v úsilí pochopiť túto dobu a nájsť v sebe odvahu zaujať k nej kritické stanovisko. Mám na mysli najmä svoju štúdiu spred dvadsiatichpiatich rokov *Poznámky k problému kultu osobnosti* (2, s. 59–71), ktorou som sa zapojila vlastne do prvej (zatiaľ, ako sa zdá, i poslednej) diskusie o problémoch stalinizmu v slovenskej filozofii. Toľko azda na vysvetlenie zástoja tejto témy v mojich „malých dejinách“ (M. Šimečka).

A hoci uplynulé štvrtstoročie (najmä posledných päť — desať rokov) prekonalo na ceste zovrubného vystihnúť fenoménu Stalina a stalinizmu niekoľko kvalitatívne odlišných etáp — od viac-menej faktografického a značne emocionálne zafarbeného zobrazenia najrozmanitejších podôb a prejavov tohto fenoménu rozličnými vedeckými, publicistickými a umeleckými prostriedkami cez striktniejšiu teoretickú charakteristiku a pomenovanie sformovaného direktívno-byrokratického spoločenského systému ako kasárenského socializmu až po meritórnú analýzu jeho základných koreňov a príčin —, ostáva táto téma aj dnes jednou z najrelevantnejších a nejexponovanejších. Iste nielen kvôli výnimočnosti Stalinovej osobnosti, nielen kvôli nevyhnutnosti reflexie minulosti a obnovenia historickej pravdy, ale najmä pre reálne nebezpečenstvo reštaurácie autoritarizmu a totalitného systému v tej či onej podobe, pre stále trvajúce konflikty a otvorené konfrontácie medzi antistalinistami a neostalinistami.

Spomedzi bádateľov, ktorí sa najsystematickejšie a najdôslednejšie zaoberali a zaoberajú, a to už od začiatku šesťdesiatych rokov, odhaľovaním a kritikou stalinizmu, popredné miesto zaujíma nepochybne Roj Medvedev. Práve preto v svojej úvahe, ktorá nechce byť ani štúdiou, ani recenziou, by som chcela upriamiť pozornosť na jeho poslednú knihu *Stalin a stalinizmus* (3) a poukázať na niektoré momenty, ktoré pokladám za kľúčové vzhľadom na teóriu a prax totalitarizmu.

Kniha Roja Medvedeva je historickým náčrtom genézy a dôsledkov stalinizmu, historicky objektívnu štúdiu miesta a úlohy J. V. Stalina v rozhodujúcich udalostiach predrevolučného, revolučného a porevolučného vývoja v

Rusku a potom v ZSSR. Autorovi sa podarilo plasticky zobrazit logiku konania človeka, usilujúceho sa o osobnú moc, odhaliť mechanizmus vytvárania byrokratického mocenského aparátu a v mnohých prípadoch zachytiť špecifickú spoločenskú atmosféru, ktorá sa vytvorila v dôsledku pôsobenia represívneho štátneho aparátu a režimu neobmedzenej osobnej moci J. V. Stalina.

Zásadný význam má podľa môjho názoru to, ako R. Medvedev vystihuje *procesuálnosť* Stalinovej cesty k vrcholu mocenskej pyramídy a k uskutočneniu „revolúcie zhora“ a masového teroru. To, ako akcentuje, že sa stalinizmus formoval *postupne, pozvoľne* (čo som zdôrazňovala aj vo svojej štúdii), až nadobudol tie najotrasnejšie formy. V tomto procese *historického vývoja* stalinizmu významnú úlohu mal vnútorný boj v strane v rokoch 1922–1930. Práve vtedy totiž v boji proti opozícii si Stalin uzurpoval celú moc vo vláde i v strane. Práve tieto roky sú mimoriadne dôležité pre pochopenie evolúcie stalinizmu a nie natoľko nasledujúce tridsiate, ako sa to všeobecne tvrdilo ešte v polovici šesťdesiatych rokov, najmä v tzv. teórii o „prenikani kultu osobnosti“ do komunistického hnutia. Veď napokon je známe, že na nebezpečenstvo rastúceho kultu Stalina a jeho dôsledkov poukazoval už XIV. zjazd VKS(b), ktorý sa konal koncom decembra 1925. Avšak vtedy, ako pregnantne ukazuje R. Medvedev, boj o moc v strane bol odsúdený na neúspech: napriek mnohým správnym myšlienkam a postrehom celkový smer politickej platformy „ľavej“ opozície bol chybný, ani Trockému sa nepodarilo sformulovať nijaký alternatívny marxistický program. Iste nebude od veci, ak poznamenáme, že v literatúre (najmä západnej) značne rozšírený názor o existencii Trockého programovej alternatívy stalinizmu pokladá za mýtus napríklad aj známy americký historik a sovietskolog S. Cohen (4, s. 16–18).

V tejto súvislosti si treba položiť zásadnú otázku: A čo programová „bucharinovská alternatíva“ stalinizmu, najmä v osudnom období 1928–1929, keď N. I. Bucharin spolu s A. I. Rykovom a M. P. Tomským stál na čele tzv. „pravicovej opozície“ Stalinovej politiky? To je totiž jedna z kľúčových otázok v stále trvajúcich sporoch o tom, či bol stalinizmus v ZSSR historickou nevyhnutnosťou. Vzhľadom na jej relevantnosť aj v širšom kontexte dejín socializmu dovoľm si trochu odbočiť a najskôr stručne tlmočiť Cohenov názor na túto otázku. Americký bádateľ je hlboko presvedčený, že stalinizmus nebol logickým, nevyhnutným, zákonitým výsledkom boľševickej revolúcie. Je to osobitný fenomén s vlastnou históriou, politickou dynamikou a sociálnymi dôsledkami.¹ Zrelý stalinizmus vymedzuje ako vytvorenie striktné konzervatívnej, veľmi stratifikovanej spoločnosti, ako kult Stalinovej osobnosti, ako falzifikáciu dejín strany, oficiálnu renesanciu ruského nacionalizmu, ospravedlnenie cárskej minulosti a zrieknutie sa mnohých zásadných poučiek marxizmu. Bucharinovskú alternatívu stalinskej „revolúcie zhora“ (1929–1939) pokladá za celkom reálnu a životaschopnú, za skutočne *programovú alternatívu*, ktorá bola násilne potlačená a zlikvidovaná spolu s novou ekonomickou politikou. Na základe dôkladného hodnotenia Bucharinovej teoretickej i praktickej činnosti S. Cohen dospieva k záveru, že predovšetkým on rozhodne stál proti Stalinovej predstave o socializme ako spoločnosti vytváranej prevažne prostredníctvom revolučného násilia, dôsledne presadzoval program „organic-

¹ Svoje stanovisko meritórne zdôvodňuje v štúdii *Boľševizmus a stalinizmus* (6, s. 46–72).

kej evolučnej cesty k socializmu“, jeho *postupné* budovanie prostredníctvom trhových vzťahov, cez trhovú výmenu tovarov medzi mestom a dedinou. Domnieva sa, že Bucharin zaujímal „svojho druhu jedinečné postavenie predstaviteľa nestalinského boľševizmu v strane“ (4, s. 415).

O tom, že stalinizmus vôbec nebol nevyhnutnosťou, že sovietsky štát mal po Októbri rozličné varianty vývoja, je presvedčený aj R. Medvedev. Vo svojej knihe sa preto tiež podrobne zaoberá osobnosťou a činnosťou Bucharina, analyzuje najmä dokument, isté stanovisko „pravičiarov“, ktoré obsahovalo ostrú kritiku stalinskej politiky a konkrétny návrh na alternatívny program ekonomického a politického rozvoja krajiny. Zásadný význam v tomto smere malo podľa môjho názoru Bucharinovo vystúpenie na aprílovom spoločnom pléne ÚV a ÚKK VKS(b) v roku 1929, na ktorom Bucharin o. i. obvinil Stalina, že vytvoril byrokratický štát a odsúdil Stalinovu tézu o neustálom zostrovaní triedneho boja pri napredovaní k socializmu. Podľa názoru R. Medvedeva väčšina kritických pripomienok „pravičiarov“ na adresu stalinskej politiky v rokoch 1928–1929 bola celkom správna. Oprávnené sa domnieva — a to treba osobitne zdôrazniť — že „pravícová“ opozícia mala veľa príležitostí Stalina poraziť, že v istých podmienkach mohla získať väčšinu v politbyre, v ústrednom výbore strany a v širokých stranických masách. Mala by takisto podporu väčšiny roľníkov, robotníkov a úradníkov. Bezvýznamné nie je ani to, že Bucharin bol v tom čase medzi roľníkmi, mnohými robotníkmi a bezpartajnou inteligenciou oveľa obľúbenejší ako Stalin. Bol uznávaným teoretikom a ideológom aj v medzinárodnom komunistickom hnutí. „Bol však primäkký, nehodil sa na tvrdý politický boj ... neusiloval sa, aby získal v strane moc“ (3, s. 49). V úplnej zhode s mnohými ďalšími bádateľmi R. Medvedev jednoznačne konštatuje, že vodcovia „pravícovej“ opozície jednoducho nedokázali využiť reálne jestvujúce možnosti, ako Stalina legálne zbaviť moci. „Neboli dostatočne pevnými a rozhodnými politikmi, nemali dosť vôle bojovať o moc v strane a v krajine, vlastne sa boju vyhli“ (3, s. 54). A tak sa v podstate uzavrela mimoriadne poučná a vo svojich dôsledkoch tragická kapitola v dejinách boľševickej strany. „Koncom roku 1929 sa zdalo, že Stalin už nemá v ústrednom výbore ani protivníkov, ani oponentov. Jeho víťazstvo nad opozíciou však nebolo víťazstvom leninizmu. Bolo to víťazstvo stalinizmu, ktorý potom dlho panoval v strane a štáte“ (3, s. 55). Stalin fakticky uskutočnil štátny prevrat, ktorého dôsledkom bolo nastolenie ničím neobmedzovanej autokratickej diktatúry, absolutistickej autokracie.

Dnes je už podľa mňa evidentné, že potlačenie opozície predurčilo násilné a voluntaristické metódy kolektivizácie a industrializácie v ZSSR, vyostrilo vnútornú aj vonkajšiu situáciu začiatkom tridsiatych rokov, otvorilo cestu masovým represáliám v krajine. Začiatkom tridsiatych rokov sa už sformoval Stalinov kult osobnosti so všetkými jeho všeobecne známymi charakteristickými znakmi, ktorý „podporoval nielen jeho (Stalinovu — R. K.) neúmernú márnomyseľnosť, ale práve tak neúmernú túžbu po moci, staval ho do výnimočnej situácie, dvíhal nad stranu do nedosiadnuteľných výšok a načisto ho izoloval od akejkoľvek kritiky“ (s. 90). Súčasne sa však prehlbovalo určité odcudzenie medzi Stalinom a značnou časťou stranických kádrov. No napriek tomu, že nespokojnosť, sklamanie, ba aj protest proti nesprávnosti Stalinovej politiky sa začiatkom tridsiatych rokov rozmohli nielen u časti starých boľševikov, ale aj u časti straníckej a komsomolskej mládeže, v strane neexis-

tovala nijaká vážnejšia a hlavne zjednotená opozícia proti staliniskému vedeniu, ak nerátame Trockého vystúpenia v zahraničí a antistaliniskú platformu M. N. Riutina². Tento kľúčový moment R. Medvedev vysvetľuje predovšetkým veľkou osobnou mocou Stalina, vtedajšou všeobecnou neinformovanosťou o jeho omyloch a zločinoch a nezvyčajnosťou situácie, ktorá sa vytvorila začiatkom tridsiatych rokov.

Mimo jeho zorného uhla ostáva však v podstate masová základňa stalinizmu s jej psychológiou a filozofiou „skrutiek“, špecifický stav totálne manipulovaného vedomia, zameraného na vysnívaný socialistický ideál s osobitne chápanou kolektivistickou hierarchiou hodnôt, utopické a deklaratívne vedomie, nachádzajúce sa v zajatí tvorby mýtov namiesto poznávania a tvorivej reflexie skutočnej reality. Práve táto masová základňa bola podľa môjho názoru živnou pôdou stalinizmu vôbec a kultu Stalinovej osobnosti zvlášť. Skutočnosť, že stalinizmus mal v sovietskej spoločnosti masovú podporu (je všeobecne známy výrok „takmer všetci sme boli stalinisti“), ktorá v rozličných obdobiach mala rozličnú podobu a intenzitu, si nepochybne zasluhuje hlbšiu a všestrannejšiu (skutočne multidisciplinárnu) analýzu.

Medvedevovi v jeho knihe ide však predovšetkým o to, aby čo najväčšmi odhalil príčiny a motívy, mechanizmus a masinériu politického teroru, metódy používané pri príprave a realizácii inscenovaných procesov, aby vysvetlil, čo vlastne viedlo Stalina k tomu, aby fyzicky likvidoval bývalých členov opozičných a iných strán, účastníkov občianskej vojny, základné stranícke a štátne kádre, dôstojníkov, diplomatov, spisovateľov, vedcov, lekárov a mnohých obyčajných ľudí. S jeho záverom, že to bola predovšetkým *logika boja o moc v krajine a strane, logika zločinu*, nemôžem nesúhlasiť. Vzhľadom na pokusy očistiť a zreštaurovať tvár „veľkého vodcu“, vyskytujúce sa aj dnes, pokladám za nanajvýš cenné aj to, že Medvedev osobitne zdôrazňuje a dokladá Stalinovu osobnú vinu a zodpovednosť za všetky významnejšie represálie tridsiatych i nasledujúcich rokov, dôsledne vyvracia primitívne teórie o Stalinovej nevedomosti, o tragédii „oklamaneho“ Stalina aj teóriu o ustráchanom a zmätenom či dokonca nepričetnom človeku. Presvedčivo vykresľuje portrét diktátora, uzurpátora a tyrana, ktorý nepoznal lásku ani úctu k ľuďom, neusiloval sa im slúžiť, neuznával nijaké pravidlá politického boja. V tomto konkrétnom kontexte ani Stalinove povahové vlastnosti (obľudná krutosť, pomstychtivosť, podozrievavosť, nadmierna ctižiadostivosť, netolerantnosť a i.) nie sú irelevantné. Medvedevov verdikt nad Stalinom vyznieva nekompromisne: ani jeden z nepriateľov komunistickej strany a Októbrovej revolúcie nespôsobil veci socializmu väčšiu škodu ako Stalin. „Stalin sa nezamýšľal nad budúcnosťou revolúcie a socializmu. Jeho hlavným cieľom bola neobmedzená moc a na dosiahnutie tohto cieľa boli vhodné akékoľvek prostriedky, vrátane tých najneľudskejších“ [3, s. 214].

Za ďalších z kľúčových momentov Medvedevovej knihy pokladám analýzu okolností, ktoré Stalinovi *ulahčili*, ako hovorí autor, uchvátiť moc. R. Medvedev sa podľa môjho názoru oprávnene domnieva, že nanútiť svoju vôľu strane

² M. N. Riutin už v roku 1930 vypracoval rozsiahlu programovú platformu, v ktorej kriticky analyzoval staliniský model socializmu a formuloval alternatívny konštruktívny model. V auguste 1932 sa šesťnásť ľudí na čele s Riutinom pokúsilo vytvoriť Zväz marxistov-leninovcov s cieľom zjednotiť všetky antistaliniské sily v boji za leninizmus proti stalinštine (Riutinov termín, ktorý súčasne použil Trockij v zahraničí).

pomohol Stalinovi predovšetkým nadmieru zveličený kult jeho osobnosti. „Deifikácia Stalina zbavila stranu možnosti kontrolovať jeho činy a vopred obhajovala všetko, čo od neho pochádzalo“ [3, s. 196]. Ďalej to bola absencia „glasnosti“, psychologická atmosféra všeobecného ohrozenia, ktorá sa vytvorila v tridsiatych rokoch, postupná absolutizácia centralizácie moci v strane a štáte, absencia akéhokoľvek systému, ktorý by určoval pravidelné striedanie vo vedení strany a štátu, potlačenie zárodkov demokracie, dogmatická interpretácia princípu jednoty strany, vybudovanie rozsiahleho aparátu represívnej moci, zneužívanie násilia, ktoré sa postupne stávalo normou, atmosféra bezradnosti, nepochopenia situácie a strachu, byrokratická a maloburžoázna degenerácia rozličných článkov stranického a štátneho aparátu, dogmatizmus, skostnatenosť myslenia, absencia akýchkoľvek účinných mechanizmov kontroly a prevencie zneužívania moci v systéme diktatúry proletariátu, najmä najvyššími predstaviteľmi strany a štátu. Tento dlhý zoznam by som rozhodne doplnila veľmi podstatnou okolnosťou, na ktorú poukazoval už Bucharin, keď v bolševickom systéme *jednej strany* oprávnene videl potenciálnu možnosť tyranie a nového despotizmu.

Osobitne by som sa chcela ešte vrátiť k otázke deifikácie Stalina, pretože práve tento aspekt stalinizmu (premyslené a cieľavedomé formovanie akéhosi svetského variantu náboženského vedomia) som podrobnejšie rozoberala v spomínanej štúdii. Vtedy som zdôrazňovala, že Stalin nepodľahol kultu osobnosti (bežná formulácia vo vtedajšej literatúre), ale osobne sa podieľal na jeho zrode, roznecovaní, upevňovaní a strážení všetkými jestvujúcimi prostriedkami. Stalin nebol pasívnou obeťou uctievania, ale vedome pestoval kult v najrozličnejších podobách. Na udržanie svojej osobnej moci nepotreboval len strach, ktorý zachvátil krajinu najmä v rokoch masového teroru a ohrozoval samotné základy ľudskej existencie, ale aj lásku miliónov „veriacich“ k vodcovi, uctievanie, fetišizáciu jeho osoby. Domnievam sa však aj dnes (rovnako ako vtedy), že „viera v Stalina“ nemožno bezprostredne vyvodzovať z tradícií ruských dejín a politickej kultúry, z pomerov v cárskom Rusku, čo je značne rozšírenou tendenciou tak v západnej, ako aj v marxistickej literatúre. Treba poznať históriu a tradície predrevolučného Ruska, rozhodne ich treba brať do úvahy, ale nesmieme ignorovať napr. „ani určité predpoklady na vznik kultu osobnosti, ktoré vyplývali zo samotnej revolúcie“ [3, s. 198], ani úlohu teroru, medzi ktorým a kultom bola, ako to vystihol R. Medvedev, priama a spätná väzba príčiny a následku, ale ani taký sociálnopsychologický fenomén, akým bolo stotožňovanie zásluh vodcu a zásluh strany, Stalinovej činnosti a činov ľudu vo vedomí nás. Vo vzťahu k minulosti R. Medvedev usudzuje, že „predošlý vývoj pripravil Rusko na revolúciu, zároveň ho však pripravil na taký vývoj udalostí, ktorý ponechal *možnosť* vzniku totalitného a despotického režimu, kasárenského socializmu, teda stalinizmu“ [3, s. 226, podč. R. K.]. No práve možnosť! A možnosť, ako zdôrazňoval už Hegel, „je pre skutočnosť to *podstatné*, no tak, že je zároveň *len* možnosťou“ [5, s. 193].

V súvislosti s fenoménom stalinizmu ako autokratického a totalitného systému je podľa môjho názoru dôležité určiť aj zástoj ľudových mäs v jeho utváraní a dlhotrvajúcom podporovaní. R. Medvedev viackrát hovorí o *oklamaniach* ľudových masách s nedostatočnou vzdelanosťou a kultúrnou úrovňou, nerozvinutou demokratických tradícií a pod., ktoré boli najsilnejšou oporou despotizmu. Súčasne je proti zjednodušovaniu tejto otázky, proti pokusom spä-

jať Stalinov kult so stupňom vzdelanosti ľudu. Domnieva sa, že správnejšie by bolo hovoriť nielen o nevedomosti a hrubosti samých ľudových mäs, „ale skôr o nerozumnom riadení týchto mäs, o hrubosti a nekultúrnosti tých, čo sa v rokoch kultu ocitli pri kormidle moci“ (3, s. 227). Je to pravda, hoci „nerozumné“ riadenie malo podľa mňa svoju železnú logiku: potlačiť akúkoľvek individualitu a premeniť národ na poslušnú konzervatívnu — mlčiacu alebo jasajúcu — masu, využívajúc na to v maximálnej miere represívny a výchovno-propagandistický aparát. Nechcem ani fetišizovať či glorifikovať, ale ani jednoducho zatracovať ľudové masy. No určenie miery ich (pochopiteľne, veľmi diferencovanej) zodpovednosti za prax totalitarizmu by sa malo zreteľnejšie artikulovať pri skúmaní tohto fenoménu. Ide totiž o to, že rovnako ako v každej totalitnej spoločnosti, aj mnohé vrstvy sovietskeho obyvateľstva ťažili zo stalinizmu, saturovali v jeho rámci svoje potreby, bezprostredné záujmy, požiadavky a aspirácie. Na niektoré z nich poukázal aj R. Medvedev.

Roj Medvedev verí v potenciál socializmu, v možnosť jeho obnovy. Stalinizmus pokladá za deformáciu teórie a praxe socializmu. Najnovší vývoj v ZSSR, a najmä v krajinách bývalého socialistického spoločenstva nás však núti položiť si otázku: Nerealizoval stalinský model socializmu sám seba ako svojho druhu antiutópiu? Ak áno, čo sa vlastne má a môže dnes obnoviť?

Namiesto záveru. Bezprostredným podnetom zapojiť sa do diskusie o stalinizme pred dvadsiatimi rokmi bol Raskoľnikovov *Otvorený list Stalinovi* z roku 1939, ktorý sa mi ako samizdat dostal do rúk. V štúdiu sa mi podarilo aspoň v poznámke uviesť Raskoľnikovovo obvinenie Stalina z toho, že vo všetkých prepočtoch svojej vnútornej a zahraničnej politiky nevychádza z lásky k vlasti, ktorá je mu cudzia, ale zo živočíšneho strachu stratí osobnú moc. Je to spoločná črta všetkých diktátorov a tyranov, ktorých by však národy mali stavať *nielen pred súd dejín*, ale aj — a najmä — *pred súd ich súčasníkov*.

LITERATÚRA

1. VOLKOGONOV, D.: Triumf a tragédia. Politický portrét J. V. Stalina. Bratislava 1990.
2. KOPSOVÁ, R.: Poznámky k problému kultu osobnosti. In: Filozofia 1966, č. 1.
3. MEDVEDEV, R.: Stalin a stalinizmus. Historické črty. Bratislava 1990.
4. COHEN, S.: Bucharin. Politická biografija 1888—1938. Moskva 1988.
5. HEGEL, G. W. F.: Logika. Bratislava 1961.
6. COHEN, S.: Boľševizmus i stalinizmus. In: Voprosy filosofii 1989, č. 7.